

յունական աստուածաբանական մատենագրութիւնը տարածելու: Երբ գիտութեանց մէջ այսպէս հիմնական կրթութիւն առնելէն ետքն, — արդէն Հայաստանի մէջ իրեն նման աստուածաբանական կրթութիւն առած քիչեր կային — իւր վարդապետները՝ Սահակ ու Մեսրոպ կը մեռնին, ինքը կը կոչուի իւր հայրենեաց եկեղեցին առանձին կառավարելու: Ճիշդ՝ քրիստոնէութեան ծանր պատերազմներ մղելու կոչուած, եւ ժողովրդեան մէջ հաւատքն անարատ պահելու համար՝ ընտրեալ ոգւոց իրենց բովանդակ յոյժ գործածելու ստիպուած շրջանին ատենն է, յորում մեր նայած միջոցին թէ հասունացեալն կողբացի ինչ գիրք է բռնած կուռց ապարիդին մէջ, աւանդութիւնը յաղթապանծ մեզ կը ներկայացընէ: Ընդգէմ Աղանդոցը, ոգեւորութեամբ, սրամտութեամբ եւ լայնածաւալ հմտութեամբ գրուած գործ մը՝ իբրեւ պտուղ եղեկայ գիտութեան ծառէն: Այս պարագայից՝ թէ՛ այս ամէն յարաբերութեանց հանդէպ՝ հնարագործ եղեկայ հեղինակ ըլլալուն վրայ տարակուսիչ: Հաստ աւելի ապացոյց պէտք է եղեկայ հեղինակ ըլլալը ուրանալու: Բան թէ աւանդութեան իրաւացի ըլլալը ցուցնելու: Կը ճանչնանք հաստն պտուղը, կը ճանչնանք ըստ աւանդութեան պտուղը տուող ծառը, բայց տեսնենք թէ իւր յատկութիւնները կը ցուցնեն ուսկից ծագած ըլլալը: Թող ամէն բանէ յառաջ աւանդութիւնն ինքնին իւր օրիւնաւորութիւնը ցուցնէ: «Կիրակոս» Գ. Գ. դարու հայ պատմագիր մ'որ բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէ եւ, դարու մատենագրութեան վրայ, եղեկայ մատենագրական գործունէութեան նկատմամբ ընդհանուր խօսքեր մ'ընելով կ'անցնի՝ այսպէս. «Եղեկակ խօսք յորում եւեղ յօգուտ լըտաց»¹: Այս երկասիրութեանց թուէն հարկ է որ ըլլայ «Ընդգէմ Աղանդոցը», վասն զի եղեկի ասոր մէջ յայտնապէս «յօգուտ լըտաց» կը խօսի², եղեկի իւր գործոյն կ'ըլտաւոր մասերն «Ճառ» կ'անուանէ: Ֆէտտեր՝ Կիրակոսի վերջիշեալ տեղեկութեան վրայ հետեւեալ գիտողութիւնը կ'ընէ: «Տեղեկատուութեան այս կերպն արտաքին կարգի նկարագրական է: Միջին դարու Հայաստանի հայ ազգասիրութիւնը կ'երեւայ թէ այն հասկացողութիւնն ու հետաքրքրութիւնը շուներ եղեկայ վերացական բանակցու-

թեանց համար, ինչպէս ուներ ազգային մեծ պատմագրաց՝ Մովսիսի կամ Եղեղէի համար,» Երեւն կը կարծենք թէ տեղեկատուութեան այս կերպին եւ եղեկայ գործոյն նուազ հասկացուելուն ու հետաքրքրութեան նուազ աւարկայ ըլլալուն մէջ իսկ տեսնելու ենք նշան մը աւանդութեան վտառհեղութեան: Խարդախութիւնը եւ ընդմիջարկութիւնը շահ կ'ենթադրեն եւ սովորաբար ասոնց նկարագիրը սա է որ փառօք կը զեղուն այն անունը՝ որուն վրայ իրենք յեցած են, ինչպէս կը տեսնենք Մաշն-Դիոնեսիոսի Արիստագացոյ, Սուտ-Կղեմայ կանոնաց եւ ուրիշ բազմաթիւ գրուածոց մէջ:

Սա պարագան ալ ի նպաստ աւանդութեան կ'ընէ, որ վերը յիշուած է. դարուն մէջ ապուրջ եղեկի պատմագիրը «Երեւն» մակնաւամբ կը յորջորդուի: Այս վերագիրը կը ցուցնէ որ եղեկի երեւց զանազանելու է համանուն ուրիշ մատենագիր մը, որ հարկ է թէ ջատագովութեան հեղինակն ըլլայ, ինչու որ հայ մատենագրութիւնն ուրիշ երրորդ եղեկի մը չի ճանչնար:

Գրքէն առնուած ներքին պատճառները նկատողութեան առնելով՝ կը տեսնենք որ ասոնք ալ աւանդութիւնը կը հաստատեն: Զատագովութեան ճիշդականը ընդարձակ ծանօթութիւն ունի: — Հմուտ է Ասորեբէնի եւ Յունարեւի³, Եբրայեցիքէնի⁴ ու Պարսկերէնի: Այս ծանօթութիւններն ունի եղեկի կողբացին: Ասորոց մատենագրութեան արտագրութիւնն ինքն ուսումնասիրելու եւ ձեռք անցընելու համար Եգիպտոս ղրկուեցաւ: Դարձեալ կը տեսնենք որ Կ.Պոլիս հայ թարգմանչաց խմբին առաջնորդն է: Իւր գաւառին՝ Արարատայ գիրքէն դատելով՝ կ'ընար պարսկերէնը սորված ըլլալ՝ Այս լեզուաց գիտութեան կցած էր ջատագովս նոյն ազգաց մատենագրութեան խոր թափանցած ըլլալուն առաւելութիւնը: Աւելորդ է ապացուցանել թէ եղեկի կողբացի թարգմանիչն այս առաւելութիւններն ունէր: Մեր ջատագովը Ս. Գրոց մեծապէս հմուտ է. այս հմտութիւնն ոչ թէ միայն կոչումներուն պէսպիսութեան կը տեսնուի, այլ նաեւ անկէ, որ սովորաբար կոչումները մտքէն կամ յիշողութենէն կ'ընէ, եւ այսու լաւ կը մեկնուին Կորեան տուած տեղեկութիւններն, թէ եղեկի ինչպէս ստացած է այս հմտութիւնը:

¹ Յես Nirschl, առգ. Գ., 232: + Հայերէնը՝ էջ 84:

² Յես առգ. Ա. Ե. էջ 22:

³ Առգ. Ա. Գ. էջ 52:

⁴ Առգ. Ա. Ի. Ե. 90, 92:

⁵ Առգ. Ա. Գ. էջ 52:

Ինչպէս այս կրթութիւնն, նմանապէս լեզուի գեղեցկութեան ձիրքը քրիստոնէական հաւատոյ հայադրի պաշտպանին զարդն է: «Բառից ճշգրիտ նշանակութիւնն», — «ըզուցուածքի գեղեցկի կերպը» — «ընտիր դասաւորութիւնն»*, առանկելութիւններ են՝ զորոնք Է. Գարեգին¹ պատմագէտ հայկական մատենագրութեան եւ ձեռնհաս դատաւոր, գովութեամբ կ'ընծայէ հայ ջատագովին²: Այս յայտարար նշաններու յարգը լաւ իմանալու համար՝ մեր աչաց առեւել բերինք այն ժամանակին իրերը, յորում պատասխանատուութիւններու եղանակէն: Հայք դեռ նոր էին արթնացած մատենագրական կենաց: Աստուածաբանական կրթութիւն առնելու համար դեռ նոր էր պէտք եղած՝ երիտասարդ անձինք օտար երկիրներ ղգեկէ: Առեւել յունական ու ասորական մատենագրութեան գանձերովը հարստացած՝ ետ դեռ նոր էին դարձած. — եւ տարակոյս չկայ որ շատ չէին այն անձինք՝ որոնք կարենային մատենագրական գործունէութեան այս բարձունքը բարձրանալ: Աւանդութեան զեղնիկ՝ նոյն ատեն ինչպէս իրողմանէ ամենին նշանաւոր հայկական գործոյն հեղինակ անուանելը՝ շատ լաւ կը համաձայնի այն պատուոյն, զոր գտաւ իւր հայրապետէն՝ իւր մատենագրական կարողութեան պատճառաւ: Ս. Գրոց հայկական թարգմանութիւնը սրբաբարեկէ գործոյն մէջ ինքնորոնցաւ Ս. Սահակայ աղակցելու: Նոյն մեծ հայրապետին հետ՝ Ս. Գրոց բազմաթիւ մեկնութիւններ թարգմանեց հայերէն: Ուստի եղնկայ հեղինակ ըլլալուն աւանդութիւնն կը հաստատուի մատենին որպիսութեան եւ անոր վրայ տրուած պատմական տեղեկութիւններէն:

5. Արդ՝ եղնիկ կողացին՝ Բագրեւանդայ համանուն եպիսկոպոսին հետ ի՛նչ առնելու: Թիւն ունի: Արդին խղիղին է այս, որուն պատասխանը պիտի տայ հետազոտութիւնս. որչափ ալ նախընթացներուն չափ նշանակութիւնն չու-

նենայ, սակայն յարգի է, վասն զի եթէ «ընդդէմ Աղանդոյն հեղինակը Բագրեւանդայ եպիսկոպոսն է, այն ատեն առաւել եւս կրնանք իւր գործն՝ իւր ազգին հաւատոյ արտայայտութիւնը համարել: Եկեղեցական աւանդութեան վկայ կ'ըլլայ մատենաւը»:

Ամեն բանէ յառաջ՝ երկուքին ապրելուն ժամանակը նկատողութեան առնունք: Այս երկու անձնաւորութեանց կենաց ընթացքին մէջ տեսնուող համամանութիւնը հարկ է որ անմիջապէս աչքի զարնէ: Երկուքն ալ գրեթէ միեւնոյն ժամանակ չալաց մէջ յերեւան կ'ըլլեն, երկուքն ալ հայ եկեղեցւոյն պատմութեան նոյն շրջանին կը հանդիպին, եւ երկուքն ալ իրենց ազգին եկեղեցւոյն բարձրացման մէջ նշանաւոր մասնակցութիւն ունին: Իբրեւ ասոր ապացոյց յառաջ կը բերենք ասոնց կենաց թուականները: Երբ Ս. Մեսրոպ 410ին հայկական նշանագիրները գտաւ եւ Ս. Գրոց թարգմանութիւնը սկսաւ՝ եղնիկ դեռ Մեսրոպայ աշակերտներուն թուոյն մէջ չ'երեւար՝: Առաջին անգամ զինքը նոյն խորին մէջ կը գտնենք՝ իւր 425ին, բայց նշանաւոր տեղ գրաւած: Արդ՝ եթէ իւր մեծ տաղանդովն հանդերձ աւելի յառաջ մէջտեղ ելած չէ, որպէս զի ետքէն իւր 425ին իւր վարդապետին երիցագոյն աշակերտները ճոխութեան եւ կարեւորութեան կողմանէ գերազանցէ³, եւ եթէ մեկալ կողմանէ ալ իրեն յանձնուած վստահութեան արժանի դիրքը զինք կը տարիպ ընդունելու, որ իւր բարձրակարգութիւնն Ս. Սահակայ ու Մեսրոպայ առեւելաներստգրաւ եւ երկար ժամանակ անոնց աշակերտաց դասուն կը վերաբերէր, ասոնք այնպիսի պարագաներ են, որ կարելի է ասոնցմէ հետեւցնել թէ եղնիկ կողացին 425ին համատարար դեռ փոքր էր, եւ թէ մանուկ հասակին մէջ մտած է Ս. Մեսրոպայ աշակերտաց թուոյն մէջ: 425ին աակաւին քահանայ չէր: Կորին զինքը՝ «Եղբայր» կ'անուանէ: Ճիշդ կ'ըլլայ կարծեմք, եթէ ըսուի որ Եղեմիա գտած ատենն իւր 30 տարեկան էր: Հետեւաբար Արտաշատու ժողովոյն ժամանակ, յորում՝ եղնիկ՝ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսը կը յիշուի, գրեթէ 50 տարեկան եղած պիտի ըլլայ. տարիք մը՝ որ այս երեւելի մարդուն եպիսկոպոսութեան կը յարմարի:

* Դնկալայ լեզուին առանկելութիւնները շատ զգեցրու մէջ կրնուած են, որոնք կ'որոշուի թէ հատուաւ զգեցր ծանօթութեան չնո հասած: Տես Սեպուհիբ ուսմանց. 1847: Հաղորածողը ի թարգմանութեանց նախնաց. յուլըն. 1849: Հատընտիը ընթերցուածք. յուլըն. 1893. եւ այլն: ԵՍՊՐ.

¹ Անդ:

² Հ. Յարութիւն Ք. գրեթէն եղնիկ գովելով կ'ըսէ. հայերէնի մէջ երբութեանց հմանալ ու զգն անդադար եղնիկ կարգաւոր է (Hermes, Լուսպիտ 1829. Բ. տետր էջ 201). Հմմտ. նաեւ. Himpel թ. Kirchenlexikon, Eznik անուան տակ, հտ. Գ. տետր:

¹ Կորին, տետ. էջ 10: Փարս. տետ. էջ 48:

² Կորին, տետ. էջ 20, նմանապէս համառօտ խմբադրութեան մէջ Մով. Խոր. տետ. Գ. էջ 543:

³ Կորին, տետ. էջ 21:

Ժամանակի այս համընթացութեան վրայ կու գայ երկրորդ՝ նմանապէս կարեւոր՝ կէտ մը կ'աւելնայ, գրեթէ այն ժամանակը՝ յորում Եղնիկ Կողբացի հայկական պատմութենէ կ'անուարեանայ, Եղնիկ Բագրեւանդաց Եպիսկոպոսն երևան կ'ելլէ։ Կորինն իբր 445ին Մեսրոպայ կենսագրութիւնը գրեց, ուր Եղնկայ վրայ հնագոյն տեղեկութիւններ կան։ Չկայ կէտ մը, յորմէ կարելի ըլլայ Եղնկայ մեռած ըլլալը հետեւեցնել։ Իրեն վերաբերող ջատագովութեան յորինման ժամանակն՝ այսպիսի հետեւութիւն մը գրականապէս կը մերժէ։ Եղնկայ վրայ բան մը չենք կարդար այն մեծ ժամանակէն՝ 449էն, յորում ամբողջ ազգը պատերազմական շարժման մէջ էր, յորում հաւատոյ համար գիւցաղնաբար մարտ կը մղուէր։ Կողբացի իմաստունը, պարսկական մեղութեան դէմ՝ քրիստոնէութիւնն ոգեւորութեամբ պատկանող ջատագովը, հաւատոյ համար մղուած պատերազմին գիտուն ներկայացուցիչը վերոյիշեալ ժողովոյն անգամաց մէջ չի յիշուիր, մինչդեռ Եպիսկոպոսունք, քահանայական դասուն Նշանաւոր անգամները՝ զոր օրինակ զԷւնդ, որ յիշուեցաւ — եւ աղետակա՛նք այնտեղ ժողովուած էին։ Մինչ մէկ կողմանէ Եղնկայ պահելը հարկ է որ սաստիկ աւաքի զարնէ, մէկալ կողմանէ նմանապէս աւաքի զարնող երեւոյթ մըն է, որ յանկարծ առանց ամենեւին պատմութեան մը Եղնիկ մը յերեւան կ'ելլէ իրեւ Եպիսկոպոս Բագրեւանդայ. ստուգիւ աւաքի զարնող երեւոյթ մը՝ եթէ երկուքը միեւնոյն անձնաւորութիւն չեն։ Երկուքին վարուց ընթացքին համանմանութենէն եւ երկուքին կենաց թուականներուն իրարու յարմարելէն՝ այս երկու անձնաւորութեանց նոյն ըլլալը հետեւեցնելէն յուսալ՝ պէտք ենք քննութեան ենթարկել այն ամէն պատճառներն, որոնք սոյն անձնաւորութեանց նոյնութիւնը կրնան երկպաշէն ընել։ Համառօտիւ այս պատճառներն են սա իրողութիւնը, որ Կորինն եւ Մովսէս իրարմէն յարաբեր կը բերեն իրենց Եղնիկը՝ իբր Կողբացի, իսկ Ղազար եւ Եղեշէ՝ իբր Եպիսկոպոս Բագրեւանդայ։ Ինչ բանի համար են այս տարբեր անուանակոչութիւնք, եթէ երկու իրարմէ տարբեր անձինք չեն ցուցնել։ Թերեւս ոմանք ալ հնագոյն հայ մատենաբարաց այս երկու անձանց նոյն ըլլալուն վրայ պահած լուծեան ապացուցին կարեւորութիւն ընծայեն։

Այս երկու անձանց նոյն ըլլալուն վրայ յարուցուած տարակոյսին ի նպաստ յառաջ

բերուած պատճառաբանութեանց հանգէպ՝ անկողմնակալ խորհրդածութիւն մը սա արդիւնքը կու տայ, թէ յիշեալ մատենագրաց դիտաւորութիւնը չէ նոյն երկու անձնաւորութիւններն իրեք իրարմէ տարբեր անձ երեւցնելը։ Եթէ Եղեշէ եւ Ղազար երկու անձնաւորութիւններն իրարմէ զանազանել գիտէին, ուրիշ վերագիր մը գործածելու էին, եւ ոչ թէ պաշտօնը յիշելու էին։ Այս զանազանութիւնն կը բաւէր Եղնկայ ժամանակակիցներուն՝ որոնք երկուքին ինչ յարաբերութիւն ունենալը գիտէին. սակայն յաջորդաց չէր բաւէր։ Եւ սակայն երկու պատմագիրներն ալ յաջորդաց համար կը գրեն։ Արդ՝ քանի որ պատմագրաց մոռաց համեմատ՝ Բագրեւանդայի՝ յաւելուածն ուրիշ անձնաւորութենէ մը տարբերելու համար գործածուած չէ, այն աստեւ ի յառաջագունէ բաւական պատճառ չկայ՝ այսպէս ըմբռնելու։ Երկու պատմագրաց՝ Եպիսկոպոսական ավտոր յիշելով անձինքներն իրարմէ զանազանել չգիտելը հարկ է որ սա իրողութիւնը ստիպեցնէ՝ թէ մէկալ ամէն Եպիսկոպոսաց համար ալ առանց վիճակները կը յիշեն։ Դմանապէս պատճառ չկայ ըսելու թէ Կորինն եւ Մովսէս իրարմէ Եղնիկն ուրիշ համանուն անձնաւորութենէ մը կը զանազանեն։ Եւ այնչափ աւելի, որչափ որ այսպիսի կարծիք մը սա ծանրակշիռ կասկածանաց տեղի կու տայ, թէ Եպիսկոպոսական աստիճանին հասած է Եղնիկ մը կամ Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ կամ ստոր աներգմիջական յաջորդին ատեն անձ մը, որ ասոնց աշակերտաց խմբէն չըլլալով ալ՝ ջանացած է գիտութեան նորարարցն աղբերէն օգտուիլ, եւ հետեւաբար Կորինն ստիպուած է Եղնիկ անուանով անձինքներն իրարմէ զանազանել։ Տարակոյս չկայ որ Եղնկայ Կողբ՝ գիւղէն ըլլալը կը յիշեն։ Սակայն հոս իրենց առաջնորդն է եղած քննադատական կէտը։ Կորինն բաց ի տեղւոյ անուէնէն այն գաւառին անունն ալ կը յիշատակէ, ուր էր Եղնկայ ծննդավայրը։ Այս պարագայից մէջ՝ եթէ Եղնիկ անուան վերագիր յաւելուածն իբր նշան առնուլ ուզենք՝ ուրիշ Եղնիկ մը զանազանելու, այն աստեւ հարկ կ'ըլլայ ընդունիլ կամ՝ այս անուամբ երեք անձ, կամ՝ Կողբ անուանով երկու գիւղ, որ ընդունիլ չէ. որովհետեւ Մ. Խ.՝ հաւանականագոյն զԿորինն իբր աղբերգ գործածած է, ուստի եւ նոյնը կ'արժէ նաեւ իրեն։ Եթէ այս ըլլար իրենց նպատակը, համե-

1 Կորինն, էջ 20, 21:

2 Մովս. Խ. Անդ. Գ. 4, էջ 543/

մատուցեալն օրէնքը կը պահանջէր որ զանազանութիւնը տեղեկան անունէ կազմուած վերապարտ մը բացատրուէր: Ասոր հակառակ սա պարագան ալ նկատողութեան արժանի է թէ կորին՝ Եղնկայ անուան վնայ միայն մէկ անգամ տեղեկան անունը կը յաւելու: Եթէ այս յաւելումը համառօտ անձինքներն իրարմէ զանազանելու ծառայէր, հարկ էր սմին անգամ, մանաւանդ Եղնկայ ի Հայս յիւրեան ելած ասոնն՝ տրուէր այս յաւելումը: Վերջապէս կորեան զրոյց համառօտ խմբագրութեան (զոր ոմանք օկզնականը կը համարին) Եղնկայ ուր տեղացիք ըլլալը չխիչել նմանապէս զեմ կ'իլլէ այս անունով շատ անձինքն իրարմէ զանազանելու գիտաւորութեան: Աստի որոշ կը տեսնուի, որ հայկական հետեւութիւնն՝ այստեղ երկու համառօտ անձնաւորութիւն իրարմէ զանազանելու պէտք զգաւած է: Ըստ այսմ ի լուծումն այս ինկրոյ արտադրող կերպի կարեւոր սա համոզումը կ'ունենանք թէ հետագայն, մասամբ Եղնկայ ժամանակակից մատենագիրք միտք՝ եւ ըստ հետեւորդի, պէտք չունին Եղնկին ուրիշ համառօտ անձէ որ զանազանելու: Մեծ նշանակութիւն ունեցող կէտ մին է սա, որ Եղնկէ, որ առաջին անգամ Եղնկի եպիսկոպոս Բագրեւանդայ կոչուե է, Եղնկայ կողքացող ժամանակակից էր: Ղազար Գարպեցի ալ հարկ էր որ զինքը ճանչնար, որովհետեւ կորեան «պատմութիւն վարդա» եւ մահճան արքայն Մեքսուպայ՝ գիրքն իրը աղբիւր գործածած է՝, գրութիւն մը՝ որ Եղնկայ վնայ տեղեկութիւն տուող առաջին գործն է: Ղամանպէս Ղազարն է — գարձեալ մեծապէս մտադրութեան արժանի կէտ մը — որ Արտաշատու ժողովքին մասնակցող անձանց ցանկին մէջ յարմար յաւելումներով անձինքներն իրարմէ զանազանելու մեծ ինամբ տարան է. այսպէս՝ նկատմամբ Բովսեփ կաթողիկոսի եւ խորին երիցու, զոր «ի Մերենայ», յաւելումով կը զանազանէ ուրիշ երիցէ մը՝ որ ի գեղէն Որկովի:

Արգ՝ իրաց այս վիճակին մէջ եթէ հետագայն նաեւ ժամանակակից պատմագիրք պատճառ մը չունին Եղնկին ուրիշ համառօտ անձէ մը զանազանելու, իրաւամբ կը հետեւընենք, որ այս անուամբ պատմութեան ու մատենագրութեան մէջ անձնաւորութիւն մը չկար: Այն անձն, որ յետոյ Բագրեւանդայ եպիսկո-

պոս եղաւ, ուրիշ մէկը չէ՝ բայց եթէ նոյն ինքն Եղնիկ կողքացի, թարգմանիչն ու ջատագովը:

Հետագայն հայ պատմագիրք այս նորուութեան վնայ լռեն ի վկայութիւն կոչելը նաեւակութիւն չունի:

Կարծենք դրական պատճառներով իսկ կրնանք այս պատմական անձին մէկ ըլլալը ցուցնել: Երկուքն նախ մասնակցող ընել՝ թէ Արտաշատու ժողովքին մասնակցող եպիսկոպոսաց յօրինած դաւանութեան թուղթը, ինչպէս Եղնիկէ կ'աւանդէ, Եղնկայ ջատագովութեան մեծ նմանութիւն ունի: Եղնկայ նմանութիւններն ու պատգուցանելու կերպը այն թիւղթն մէջ կը նշմարուի, այնպէս որ դիւրին չէ Եղնկայ կողքացող ժողովքին վնայ ըլնած ազդեցութիւնն ուրեւնալ: Եղնիկ ժողովքին մասնակցութիւն ունեցաւ, եւ Եղնիկ Բագրեւանդայցիէն զատ ուրիշ ժողովակից Եղնիկ մը չի յիշուիր, մինչ նշանաւոր երիցունք յակասեւ յանուանեւ յառաջ կը բերուին, ուստի Բագրեւանդայ եպիսկոպոսը հարկ է որ կողքացի պատասխանատուին հետ նոյն անձն ըլլայ: Բայց որովհետեւ այս նմանութեան պատճառը կրնայ գրութեանց նիւթին մեղմաւորութիւնը, ինչպէս ոճն, աստուածաբանական դպրոցին բացատրութեան կերպն եւ Եղնկայ երկը գործածենք ըլլալ, անոր համար ալ այս երեւոյթին որոշէ նշանակութիւն չունի:

Աւելի ծանրակշիռ է ուրիշ դիտողութիւն մը: Հայաց համար ալ կ'արժէ, ինչպէս Ղազար Գարպեցի՝ կարծես թէ կը հասկընըն եւ Ս. Սահակայ գործունեութիւնը կը վկայէ՝ «բովանդակ յիստորիանայ հնութեան ժամանակ մինչեւ գրիգոր մեծ՝ եպիսկոպոսին տան աստուածաբանական դպրոց ըլլալը»¹, ապա ուրեմն եպիսկոպոսական աստիճան ունեցած ըլլալու է կողքացի իմաստասէրն, որ «Ընդդէմ աղանդոց» ին մէջ խօսի: Դոյն իսկ «Ջատագովութիւնը» որ կարծիքին կ'առաջնորդէ: Իրական նշաններն այս ցուցնեն, որ Եղնկայ երկը բերանացի դատախօսութիւններէ յօրինուած է: Բայց ի ճարտարախօսական ձեւէն՝ նոյն իսկ ջատագովը ստեղծ յայտնի կերպով իւր մտադիր ունկնդիրներուն կը դիմէ՝²: Այս ունկնդիրներն՝ էին հոգեւոր

¹ Արգ, էջ 657*

² Kraus F. X., Ueber das Studium der Theologie sonst und jetzt. Freiburg, 1892, էջ 4:

³ Արգ, Ա. էջ 22:

* Այժմ արդէն ծանօթ է իրազեկոյց՝ որ այս խօսքերն ջնգիպ չեն, այլ Մեթոդիոսի, որմէ զաղած է Եղնիկ, հետեւյալսոր այս ցուցումներն ամենինքն արժէք չունին: Հմտ. «Համահայ արտօրեայ» 1893, նոյն տիւնա. եւն: ՍՄՍ.

¹ Ղազար, անդ էջ 38 և 39:

² Արգ էջ 38:

վիճակի հետամուտք, ինչպէս որ հոս ու հնո
ցրուած հոլուական վարդապետութիւններէն կը
տեսնուի¹:

Հայ ջատագովին եպիսկոպոսական աստի-
ճան ունենալուն որոշ կերպով կը վկայէ աւան-
դութիւնն, որուն ձայնն արդէն մէքէն Կորիւնի
գլխին համառօտ խմբագրութենէն ի նպաստ
նոյնութեան լսեցինք:

Ինչպէս որ վերն անխարկեցաւ, հայկա-
կան մատենագրութեան պատմութիւնն ուրիշ
մատենագիր Եղիկ մ'ալ գիտէ, եօթներորդ
դարու պատմագիր մը, զոր Եղիկ «Երեց» կ'ա-
նուանէ: Այնտեղ այս պատմագրի մական-
նունն գոյութիւնէն հետեւցուցած էինք, թէ այս
անուամբ ուրիշ մատենագիր մ'ալ եղած
պիտի ըլլայ, հիմա այս մականունը մեզի ճանչ-
ցնելի կու տայ մեր Տաւադոյ պաշտպանին պաշ-
տօնը: Պատմաբանս «Երեց» մականունն ինչո՞ւ
ընդունած է: Համեմատութիւնն զմեկնութիւնը
կու տայ: Հայկական մատենագրութեան մէջ
Սամուէլ Անեցին² ալ «Երեց» կ'անուանուի:
Ինչու որ հայկական մատենագրութեան մէջ
այս անուամբ տարկաւազ մը, արեղայ մը, եւ
եպիսկոպոս մ'ալ կայ: Ղազար փարպեցի³ Ե-
րեմիա «Երեց» մը կը յիշէ, որպէս զի զնոք
նոյնանուն եպիսկոպոսն մը զանազանէ: Արգ-
եօթներորդ դարու մէջ «Երեց» վերագրին
ունեցող պատմաբանն որմէ պիտի զանազանուի,
եթէ Եղիկ անուն ուրիշ մատենագիր մը՝ եկե-
ղեցական բարձրագոյն աստիճան մը՝ չունենայ:
Ուստի հնագոյն աւանդութիւնն յանձին ջատա-
գովին Եղիկ Բագրեւանդացին կը ճաննայ:
Հնագոյն կ'ըսենք, վասն զի հնութիւնն հարկ է
որ ըրած ըլլայ այս զանազանութիւնը: Թա՛նորդ
Ժամանակն Եղիկ երիցու երկը կորուած է,
զանք հետեւորդի պատճառ չունին այս զանա-
զանութիւնն ընելն: Ուստի յետագոյն միջին-
դարեան պատմաբանք Եղիկ ջատագովը Բա-
գրեւանդայ եպիսկոպոսին հետ նոյնացնելով՝
հնագոյն աւանդութեան շուղին մէջ կ'ընթա-
նան, աւանդութեան մը՝ որ հնագոյն պատմա-
կան տեղեկութեանց ձայնին համաձայն է եւ
ջատագովին գրութենէն կ'արգարանայ: Եթէ
եկեղեցական պատմական համեմատութիւնն ար-
դէն առհասարակեայ մըն է Եղիկայ նման անձի
մը վրայ եկեղեցական բարձրագոյն աստիճան

ունեցող մ'որոնելու, մէկալ կողմանէ ալ կան
քննադատական պատճառներ, որոնք համեմա-
տութեան աղեղները պատմական ապացուցու-
թեան մոյթելով կը հաստատեն: Իշխիկ՝ որ
441—449 ին «Ընդգծմ Աղանդոց» ը գրած է,
Կորէ գիւղին որդին, պատմաբանօրէն ապացու-
ցեալ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսն է:



Ք Ղ Յ Ա Վ Յ Ո Ւ Թ Ի Ն

ՈՒՅՈՒՆ ԵՒ ՈՒՅՈՒՆ ՀԱՅՈՐԷ

Ունաց, 20 Մարտի 1898:

Պարսայի Կուսակալութեան պատկանող
քաղաքներէն մին է Նահե Ուշագը: Հրջայա-
տեալ լեռնադաշտերէ, լայն եւ ընդարձակ ձո-
րանման վայրի մը վրայ շինուած է քաղաքն,
այնպէս որ երկաթուղոյ կայարանէն քաղաքն
չէնքերը բնաւ չեն տեսնուի, տաւր վայրիկեան
տեղ հետիտան լայնէջ յետոյ՝ հազիւ կը սկսին
երեւալ մզկիթներու աշտարակաց փայլուն գա-
գաթները եւ ապա տակաւ տակաւ ամբողջ
քաղաքը կը պարզուի աչաց առջեւ: Տարւոյս
սուաղին օրերն եղան միանգամայն Ուշագի հա-
մար այն երջանկաբեր օրերէն, երբ Զմիւռնիայէն
գասապա՝ Ալա—Հէհրի մէկնող երկաթուղին
միացաւ Ուշագի նոր բացուած գծին հետ, եւ
քաղաքակրթութեան առաջին լոյսը ծագելով,
յառաջագիտութեան յուսալից օրեր եւ ապա-
գայ մը խոստացաւ ընակէաց: Եւ արգարեւ այն
օրէն ի վեր, նախադարեան երթեւեկութեանց
գծու արութիւնները, տաղտակի ճանապարհոր-
դութեանց միջոցները, ուղար՝ ձին՝ էշն եւ
յամբագնաց եղան կառքերը գործածեցէ վազա-
տեցաւ թէ ստորական եւ թէ տեղացի վաճա-
ռականը, այնպէս որ փոխանակ քանի մ'օրուան,
12 ժամուան մէջ կրնայ մէկն ուղղակի իւր
ապրանքը Զմիւռնիա իջեցնել եւ առանց Ժա-
մանակ եւ օրեր կորսնցնելու՝ գառնալ իւր
գործքին գլուխը:

Զմիւռնիայէն մինչեւ Ալա—Հէհրի երկաթ-
ուղին գրեթէ հարթ դաշտավայրերու վրայէն,
լեռանց ստորոտէն, այգեւտանեաց մէջէն եւ ցո-
րենի՝ բամպակի՝ բանջարեղենաց արտերու շրջին
կը սլանայ յառաջ, սակայն Ալա—Հէհրիէն
անդին իւր ընթացքը կը ծանրանայ եւ կը
դժուարի, բլուրներէ բլուրներու վրայ կը շարժի
յառաջ եւ հանդարտօրէն կամաց կամաց կ'իջէ

¹ Անդ, Ա. Ժ. էջ 68. Ժ. Ժ. էջ 241:

² Sukias Somal, Quadro էջ 39. Ե. Ե. Neumann,
անդ էջ 36. Է. Գարեգին, անդ էջ 311:

³ Անդ, էջ 186: